

Prosvjetna i kulturna djelatnost zbjega u El Šatu u povijesnoj literaturi

U Podgori je, 26. i 27. listopada 1979, održan stručnoznanstveni skup o prosvjetnoj i kulturnoj djelatnosti našeg življa u zbjegu El Šata u Egiptu, 1944–1945. godine. O tome je dosad već objavljeno do pedeset napisa u našoj dnevnoj štampi i ostalim stručnoznanstvenim časopisima. Premda su ti radovi pretežno publicističko-memoarskog karaktera, neki fragmentarni, a neki s težnjom cjelovitog i dubljeg znanstvenog prikaza, ovi novi prilozi s toga skupa obogaćuju našu historiografiju i poslužit će za još svestranije istraživanje i povijesno vrednovanje ovog, epizodnog, ali u mnogom pogledu jedinstvenog i značajnog, događaja oslobodilačke borbe naših naroda.

Poznato je da se u doba drugoga svjetskog rata i neprestanih borbi u svim krajevima naše zemlje narod često povlačio, na kraće ili dulje vrijeme, ispred okupatorskih, ustaških i četničkih upada u zaštićenije brdske i šumovite predjele ili ostala relativno mirnija područja. U tim tzv. pribježištima, zbjegovima ili logorima nastojali su narodnooslobodilački odbori, pozadinske vojne vlasti, partijske i ostale antifašističke organizacije narodnooslobodilačkog pokreta pomoći narodu u pogledu smještaja, prehrane, zdravstvenih uvjeta itd.

Zbjeg u Egiptu svojstven je ne samo po brojnosti ljudstva (više od 27.000 muškaraca, žena i djece) nego i po društvenopovijesnim uvjetima pod kojima je nastao i postojao izvan domovine, po svojoj organizacionoj strukturi, stvaralaštvu i političkoj ulozi u afirmaciji naše oslobodilačke borbe u Egiptu, gdje su se tada okupile mnoge reakcionarne grupe izbjegličke kraljevske vlade i ukrštavala politika raznih međunarodnih misija. Na tom užarenom pijesku, pod za izbjeglice teškim klimatskim i ostalim uvjetima (dnevna temperatura od 17 do 55° C), vodila se grčevita borba za opstanak i ujedno se stvarala jedinstvena životna zajednica i čvrsta organizacija s bogatom privrednom, društveno-političkom, prosvjetnom, kulturno-umjetničkom i izdavačkom djelatnošću, s dobro organiziranom upravnom, zdravstvenom i poštanskom službom, sudstvom itd. Zbjeg je, zapravo, bio nastavak i dio onoga revolucionarnog zbivanja, slobodarskog otpora okupatoru, snalaženja i stvaralaštva pod najtežim uvjetima svakodnevne borbe i rata u domovini. Pokretačke snage, inicijatori i nosioci života i ovdje su bili oni najprogresivniji antifašistički raspoloženi elementi iz redova intelektualaca i radnika, kojih je ovdje bio veći broj, a koji su širili front djelovanja posredstvom NOO-a, partijskih organizacija KPH, SKOJ-a i ostalih organizacija žena i omladine.

Nastanak zbjegova na otocima, u Italiji i Egiptu

Koliko god je dosad potpunije istražen i u raznim publikacijama prikazan život, društveno-političko djelovanje i stvaralaštvo naroda u zbjegovima u Italiji, a još više u Egiptu (El Šatu, Katatbi i Tolumbatu), relativno je manje u povijesnoj i ostaloj literaturi osvijetljeno sve ono što je uvjetovalo pokretanje tolikog ljudstva — prije u zbjegove u masive Biokova, Dinare i Velebita, zatim na otoke, a na kraju, i van domovine. Kolike su i kakve sve bile tragedije i traume življa zbog napuštanja svojih domova i odlaska u nepoznato? U čemu su zbjegovi u domovini i van nje bili kontinuiran nastavak organiziranoga revolucionarnog antifašističkog otpora okupaciji i oružane oslobodilačke borbe, a ne bijeg pojedinaca ili grupa radi biološkog samoodržanja? O tome, istina, postoji faktografski obrađena i objavljena povijesna dokumentacija u Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda.¹ O tome su pisali i naši kroničari i povjesničari — ali je to sve, smatram, još uvijek nedostavno, donekle nedostupno i nepoznato širim krugovima, pogotovo novim mladim naraštajima.

O političkoj i ratnoj situaciji, potkraj 1943. i na početku 1944. godine, na ovom priobalnom pojasu Jadrana i otoka i uopće na tlu Hrvatske i Jugoslavije, a što je dovelo i do masovnog pokretanja stanovništva u zbjegove u domovini i izvan nje, pisao je Drago Gizdić u svojim knjigama: *Dalmacija 1943*; *Dalmacija 1944–1945*. i u časopisu *Mogućnosti*.² Nadalje, djelomično o tom govori i Josip Smodlaka u svom Partizanskom dnevniku,³ a Fabijan Trgo o njemačkoj ofenzivi na Makarsko primorje i srednjodalmatinske otoke.⁴ Opsežan istraživački rad Dušana Plenče: Jugoslavenski zbjeg u Italiji i Egiptu, objavljen u knjizi *Istorija radničkog pokreta*, zbornik radova 4, Beograd, te u Pomorskom zborniku, u Zadru.⁵ Marko Škomrlj u *Mornaričkom glasniku* piše: Od dalmatinskog krša do afričkog pijeska.⁶ Ante Palavršić, na popularan način u *Slobodnoj Dalmaciji* (1974), u deset nastavaka, prikazuje nastanak zbjega u El Šatu i sve faze njegova razvitka i djelovanja do povratka u domovinu.⁷

¹ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom VIII, knj. 1, 2.

² Drago Gizdić, *Dalmatinski zbjeg u Italiji i Egiptu*, *Mogućnosti*, Split (1961) 8, 732, 766, *Isti*, *Dalmacija 1943*, Zagreb (1962), 788–791; *Isti*, *Dalmacija 1944–1945*, Zagreb (1964), 13–19, 32–33.

³ Josip Smodlaka, *Partizanski dnevnik*, Beograd (1972), 57–74.

⁴ Fabijan Trgo, *Njemačka ofenziva na Makarsko primorje i srednjodalmatinske otoke* (X i XI mj. 1943), *VIG*, 5/1956.

⁵ Dušan Plenča, *Jugoslavenski zbjeg u Italiji i Egiptu*, *Istorija radničkog pokreta*, Zbornik radova 4, Beograd (1967), 335–447; *Isti*, *Organizacija i evakuacija dalmatinskog zbjega preko otoka Visa (1943–1944)*, *Pomorski zbornik, Zadar* (1964) 2, 184–196. Također od istog autora usp.: *Dalmatinski zbjeg u Africi*, *Zadarska revija*, 1/1964, 212–233; *Umjetnička djelatnost u dalmatinskom zbjegu u Egiptu 1944–1946*, na i. mj., 2/1965, 146–154.

⁶ Marko Škomrlj, *Od dalmatinskog krša do afričkog pijeska*, *Mornarički glasnik* (1961), 2, 191–192.

⁷ Ante Palavršić, *O nastanku, organizaciji i životu u zbjegu u Egiptu*, *Slobodna Dalmacija*, 24, 25, 29, 30 i 31. I, 4, 7, 9, 11 i 12. II/1974.

U svim se tim radovima neznatno razlikuju brojeći i neki ostali faktografski podaci. To je i razumljivo, s obzirom na proteklo vrijeme i dnevne promjene u prilivu i osipanju ljudstva i ostale okolnosti, što će se daljnjim istraživanjima i komparacijama moći točnije utvrditi. Ali mišljenja se, uglavnom, podudaraju, tj. u čemu su sve bile dileme — da li stanovništvo primorskog pojasa i otoka, koje je pred najezdom neprijatelja moralo napustiti svoje domove, prebaciti dublje u kopno, gdje su tek predstojale sve teže borbe, uz glad i oskudicu, ili na oslobođena područja Italije. Budući da je velik dio Italije bio oslobođen i uspostavljena zračna i pomorska veza Vis—Bari, drugo je rješenje u tom momentu bilo povoljnije. To više, što je u toku bila diplomatska aktivnost između Vrhovnog štaba NOVJ i saveznika, odnosno Savezničke vojne komande na Sredozemlju u cilju intenziviranja suradnje i izvođenja ratnih operacija radi konačnog sloma njemačke vojne sile.

U svima navedenim radovima obrađivala se u prvom redu politička i vojna situacija u Jugoslaviji i na Balkanu. U jesen 1943, Nijemci su prebacili u Jugoslaviju još deset novih divizija, kako bi potpuno ovladali komunikacijama između Drave i Jadrana i čvršće zaposjeli obalni pojas Istre, Sjevernog primorja i Dalmacije, u slučaju eventualnog iskrcavanja saveznika. Računajući sa snagama NOVJ, koje su pogotovo ojačale u ljudstvu i naoružanju poslije kapitulacije Italije, to je zapravo bio početak nove bitke za Jadran. Nastupanje njemačkih trupa bilo je popraćeno uništavanjem zauzetih područja, masovnim ubistvima i deportacijom stanovništva. Narod iscrpljen glađu, bolestima i zimskim nepogodama, povlači se u zbjegove oko Biokova, Dinare, Velebita, Svilaje i Moseća. U studenom 1943, formiran je i na otoku Hvaru u to doba najveći zbjeg s više od 10.000 izbjeglih stanovnika iz Biokovskog primorja. Uz taj još su organizirani zbjegovi na Korčuli, Braču i Visu.

Kako je problem izbjeglica postajao sve veći, Oblasni NOO za Dalmaciju formirao je Centralnu komisiju zbjega, koja je vodila brigu o smještaju, materijalnom i zdravstvenom stanju izbjeglica. Nakon pada Korčule, i neposredne ugroženosti ostalih otoka od Nijemaca, uspostavljena je veza s Vojnom misijom NOVJ pri Savezničkoj vrhovnoj komandi za Sredozemlje radi prihvaćanja ugroženog stanovništva i njegova smještaja na oslobođenim područjima Italije. Evakuacija je vršena etapno, preko toka Visa (Komiže). Štab mornarice NOVJ stavio je na raspolaganje sve slobodne brodove. Neki su članovi Centralne komisije za zbjeg upućeni u Bari, da bi organizirali prihvaćanje zbjega (dr Miloš Žanko, Mato Jakšić, dr Cvitko Fisković, Paula Zon i ostali). Savezničke vojne vlasti također su formirale komisiju koja je raspolagala magazinima hrane, transportnim sredstvima, liječnicima i bolničarima, kuharima i ostalim pomoćnim osobljem. Prihvatna stanica bila je u Tukuranu, odakle se upućivalo izbjeglice, uglavnom, u logore Santa Mariju i Otranto, poznata turistička mjesta. Kako je broj izbjeglica neprestano rastao, a oslobođena područja Italije bila su preopterećena potrebama operativnih armija, nastojalo se veći dio zbjega uputiti u Egipat.

U Italiji je obavljena selekcija, te su 3682 izbjeglice upućene u jedinice NOVJ, a preostale 35.992 osobe pretežno su bile djeca, žene i starci. Od toga je 28.120 upućeno u Egipat, a daljnjom selekcijom sposobnog ljudstva, u Italiji je ostalo oko 6000 izbjeglica.

Smještaj i organizacija života zbjega u Egiptu

Prevoženje zbjega završeno je do polovice veljače 1944. savezničkim vojnim brodovima od Taranta u Italiji do luke Port Said, a dalje željeznicom do logora El Šat na sinajskoj obali Crvenog mora. Manji dio smješten je u logoru Katatbi, između Kaira i Aleksandrije. To su zapravo za vrijeme borbi u Africi bili britanski vojni logori, tj. izgrađena naselja s nekoliko zgrada, vodovodnom mrežom, sanitarnim uređajima i pripremljenim terenom za veći broj posebnih pustinskih šatora za po dvadeset osoba. Na početku jeseni, kad je došlo do veće epidemije ospica i ostalih oboljenja zbog teže aklimatizacije življa, uspjelo je za slabunjavu djecu i rekonvalescente dobiti malo naselje Tolumbat (za 2000 osoba), kraj Aleksandrije, s blagom klimom i bujnom vegetacijom. U isto vrijeme uspjelo je izbjeglice iz Katatbe prebaciti u El Šat, tako da je u El Šatu bilo formirano sedam logora i osmi manji u Tolumbatu, kako je ostalo i do povratka u domovinu.

Osim Centralnog odbora zbjega (COZ), logori su bili podijeljeni na rajone, što je u organizaciono-upravnom pogledu odgovaralo okružnim, kotarskim i općinskim jedinicama. Tako su bili formirani i narodnooslobodilački odbori (NOO-i), kao organi vlasti i društveno-političke organizacije. Težilo se da se još prilikom evakuiranja izbjeglica, pa i smještaja u logore i rajone, održi princip teritorijalnosti i smjesti ih se prema prijašnjoj povezanosti, mjestima i kraju odakle su došli. Time se u nekom pogledu nastojala ublažiti odsutnost iz domovine, a ujedno je omogućeno kooptiranje mnogih osoba u NOO-e i ostala tijela, jer su neki za to već bili birani u svojim mjestima.

Prema podacima, u jesen 1944. god., kad se ustalio broj žiteljstva u logorima El Šata (s Tolumbaton, kao dijelom zbjega) bile su 27.042 osobe. Od toga je bilo djece do 7 godina 4468 i 5796 školske djece. Od 16.778 odraslih osoba bio je 6701 muškarac i 10.077 žena. Već takav sastav pokazuje da se u prvom redu morala povesti briga o otvaranju škola, što su podržavali i organi UNRRE, i savezničkih vojnih misija u Kairu.

Budući da se u zbjegu našlo učitelja, profesora i ostalih intelektualaca (ukupno 70%), a i omladine s nekoliko razreda srednje škole, uspjelo se vrlo brzo, i na početku bez najosnovnijih sredstava, početi s organiziranom nastavom u osnovnim i u srednjim školama i razviti niz ostalih oblika prosvjetnog i kulturnog života u zbjegu. Predsjednik COZ Ivo Martić bio je ujedno i pročelnik Prosvjetnog odjela, Veljko Škovrlj tajnik, a ostali prosvjetni radnici prihvatili su razne dužnosti u organima logora, rajonima, školama i novostvorenim kulturno-prosvjetnim institucijama. Nešto kasnije, formiran je posebni Kulturno-informativni odjel (Ivan Jurlin, Marija Lujak, Marin Franičević, Savka Dabčević, Ranko Marinković i Todor Srdanović) koji se bavio samo izdavačkom djelatnošću i umjetničkim aktivnostima.

Centralno narodno sveučilište pri COZ (rukovodilac Vjekoslav Kaleb) organiziralo je sveučilište po logorima i tečajeve stranih jezika (francuski, engleski, ruski i esperanto). Često je na predavanjima ponekad bilo prisutno i 800 do 1000 posjetilaca. Po logorima i rajonima održavane su usmene novine, i objavljivane vrlo dobro uređene zidne novine.

Društveni i kulturni život zbjega ispunjavali su svojim nastupima kazališne družine i osnovana limena glazba (53 nastupa). Angažirana je grupa književnika, a grupa likovnih radnika stvorila dva ateljea (slikari i kipari). Posebno je organizirana grupa arhitekata, a foto-sekcija je izradila oko 2000 fotografija.

Od kazališne grupe I logora izniklo je Pionirsko kazalište zbjega s pjevačkim zborom, koje je svojim nastupima u zbjegu, u savezničkim vojnim logorima, bolnicama i gradovima Egipta predstavilo ne samo stvaralaštvo zbjega nego u to vrijeme politički djelovalo i afirmiralo našu narodno-oslobodilačku borbu.

Nakon godinu dana, tj. u veljači 1955, napravljen je plan repatrijacije zbjega u oslobođenu domovinu. Prema tom planu, za povratak je trebalo 6 mjeseci, no potrajao je i punu godinu dana.

*Stručni radovi i publicistički napisi o životu
i stvaralaštvu u El Šatu*

U vrijeme završnih borbi za konačno oslobođenje zemlje u 1944. i na početku 1945. god. vrlo se malo znalo o tome što se događa u zbjegu u Egiptu, za razliku od zbjega u Italiji, gdje su se još nalazile naše vojne bolnice, vojne i političke misije NKOJ s kojima je bila uspostavljena stalna pomorska i zračna veza.

Prvo upoznavanje šire javnosti o tome što se zbivalo i stvaralo u zbjegu našeg naroda u Egiptu bilo je na početku 1945. godine i neposredno poslije završetka rata napisima u *Borbi*, *Slobodnoj Dalmaciji*, *Narodnoj prosvjeti*, te nastupom kulturno-umjetničkih grupa na priredbama u domovini i izložbama o školstvu i kulturno-umjetničkom stvaralaštvu u El Šatu. Prvi podaci bile su kraće obavijesti u *Slobodnoj Dalmaciji*.⁸

Značajnija manifestacija bio je nastup Pjevačkog zbora iz El Šata u Hrvatskom narodnom kazalištu u Splitu, 22. lipnja 1945. Tada Ranko Marinković piše u *Slobodnoj Dalmaciji* pod naslovom: *Pjesma na povratku iz pustinje*.⁹ To je, zapravo, poema pobjedi, slobodi i rastanku s pustinjom. Tamo, gdje se još nedavno, kako kaže Marinković, »gibalo i propinjalo veliko narodno tijelo, kao satelit velike oslobodilačke borbe«, sada ponovo ostaje »gluha Sinajska pustinja, tiha kao morska pučina ispod uštapa«. Naredni broj *Slobodne Dalmacije* donio je prikaz toga nastupa Zbora iz El Šata u domovini.¹⁰ Iste godine, piše Ivo Medić u poslužbenom listu Ministarstva prosvjete Federalne Države Hrvatske — *Narodnoj prosvjeti* o Narodnom sveučilištu u El Šatu, kao i napis: *Neka iskustva iz rada partizanskih srednjih škola*.¹¹ Upoznavanju s prosvjetnim

⁸ *Slobodna Dalmacija*, 6. V 1945. »Jedan dan u El Šatu« (B. R.); *Isto*; 13. V. 1945. O priredbi Pionirskog kazališta održanoj 6. svibnja 1945. (C. C.).

⁹ Ranko Marinković, *Pjesma na povratku iz pustinje*, *Slobodna Dalmacija*, Split, (1945) 172, 22. VI, 3, s fotografijom Pjevačkog zbora.

¹⁰ Št. (inic.) *Nastup zbora iz El Šata u domovini*, *Slobodna Dalmacija*, Split (1945) 173, 5, s fotografijom Josipa Hatzea.

¹¹ Ivo Medić, *Neka iskustva iz rada partizanskih srednjih škola*, *Narodna prosvjeta*, Zagreb, 4-6 (1945), 10-12; *Isti*, Narodno sveučilište u El Šatu, *Narodna prosvjeta*, 10-11 (1945), 12-14.

i kulturnim radom u El Šatu mnogo je pridonijela i izložba o školstvu i prosvjeti u Hrvatskoj u doba NOB-a (Zagreb 1947), kojom je prilikom bio posebno prezentiran El Šat s podacima što se tamo radilo i stvaralo, s mnogim primjercima učeničkih radova, pionirske i ostale štampe te maketom šatora — škole na pravom pustinjском pijesku.

Prvi opširniji i dokumentiraniji napisi o školstvu i kulturno-prosvjetnom radu u El Šatu bili su članci Danice i Tonke Nola i Zorana Palčoka 1951, jubilarne godine oružanog ustanka naroda Jugoslavije. Danica Nola piše u *Pedagoškom radu*¹² o školovanju djece u El Šatu, dajući prvi sažet pregled organizacije škola s brojčanim podacima o učenicima i nastavnicima, nastavnim programima, udžbenicima, štampi i prilikama pod kojima se taj rad odvijao. Nastojanjem prosvjetnih radnika, koji su se našli u zbjegu, te novoformiranih prosvjetnih organa po logorima i rajonima, osnovne su škole za prve grupe izbjeglica već počele s radom u veljači 1944, a dolaskom i posljednje grupe, u svibnju, gdje je najviše bilo školske djece, također je odmah organizirana nastava. Prema podacima (Izvještaj Prosvjetnog odjela COZ iz Jugoslavije, Arh. gr. Splita br. 49/20), 31. siječnja 1945. god. u logorima El Šata radilo je 19 osnovnih škola sa 6118 učenika u 176 odjeljenja sa 176 učitelja. Osim stručnih i ostalih školovanih učitelja za taj rad u teoretskim i praktičnim tečajevima osposobilo se 70 kandidata od omladine sa četiri razreda srednje škole. Od travnja 1944, počele su sa radom i dvije srednje škole s 280 učenika u 10 odjeljenja, u kojima je radilo 19 nastavnika. U rujnu iste godine proradila je stručna škola s 11 odjeljenja i 24 nastavnika sa 422 učenika. U logoru I radila je i zanatska škola, koju su uz redovne učenike polazili i naučnici iz raznih radionica. Predavači općeobrazovnih predmeta bili su nastavnici i profesori, a stručnih predmeta kvalificirani radnici.

Nastava se održala u šatorima. Snabdijevanje pisaćim priborom bilo je u početku vrlo teško i ovisilo je o snalažljivosti i učenika i učitelja, dok pisaći pribor nije počeo stizati od međunarodnoga i našeg Crvenog križa. Logorski su odbori, također, nabavljali pisaći pribor od savezničke vojske, a i Oblasni NOO za Dalmaciju poslao im je određenu količinu knjiga. Kad su otvorene različite radionice, tada su i one pomagale škole priborom i namještajem. Velik je zadatak bio pred prosvjetnim radnicima na izradi jedinstvenog nastavnog plana i programa za sve škole te praktično usklađivanje nastavnog i odgojno-obrazovnog rada u duhu narodno-oslobodilačkog pokreta. U tom se pogledu vrlo uspješno koristila štampa zbjega.

Tonka Nola piše u *školskim novinama* o Pionirskom kazalištu I logora i njegovim nastupima u savezničkim vojnim logorima, bolnicama, na javnim priredbama u Kairu, Aleksandriji i ostalim mjestima.¹³ Zoran Palčok u *Kulturnom radniku* pod naslovom: Zapisi o zbjegu u Africi,¹⁴ među inim, govori i o tome, što je tako organiziran školski i kulturno-prosvjetni rad značio ne samo za obrazovanje djece i omladine, nego i za

¹² Danica Nola, Školovanje djece zbjega u El Šatu. *Pedagoški rad*, Zagreb, 6 (1951) 7/8, 328–337.

¹³ Tonka Nola, Pionirsko kazalište u El Šatu, *Školske novine*, Zagreb, 1 (1951).

¹⁴ Zoran Palčok, Zapisi o zbjegu u Africi, *Kulturni radnik*, Zagreb, 6 (1951), 387–397; *Isti*, O prosvjetnom radu u zbjegu u Egiptu, *Školske novine*, 1–2 (1955).

održavanje političke svijesti i morala u narodu koji je morao napustiti domove i živjeti ovdje pod za njih nepojmljivim prilikama. Iste godine, u okviru općeg pregleda školstva i prosvjete u Hrvatskoj za vrijeme narodnooslobodilačkog rata i o štampi u narodnooslobodilačkoj borbi, Tomo Žalac u *Pedagoškom radu* u dva članka iznosi i osnovne podatke o školstvu u El Šatu, pedagoškoj štampi, udžbenicima, posebno o El Šatskoj početnici.¹⁵

U 1955. godini, obljetnici oslobođenja zemlje, ponovo je objavljeno nekoliko prikaza o El Šatu. *Školske novine* objavljuju napise Zorana Palčoka o prosvjetnom radu u zbjegu u Egiptu; Franje Jemrića o zanatskoj školi u El Šatu;¹⁶ Nade Gollner također o toj zanatskoj školi¹⁷ i članak Jakova Atijasa o partizanskoj gimnaziji u Egiptu.¹⁸ Iste godine *Školski vjesnik*, časopis za pedagoška i školska pitanja u Splitu, donosi veći članak Veljka Škovrlja (inic. V. Š.): Prosvjetni rad u El Šatu — iz vlastitih zapisa kao sekretara Prosvjetnog odjela Centralnog odbora zbjega, s kronološkim opisom organizacije prosvjetnog i kulturno-umjetničkog rada i o postignutim rezultatima.¹⁹

Veći broj radova o školstvu i kulturno-prosvjetnom djelovanju u El Šatu objavio je dr. Mihajlo Ogrizović, bilo da je riječ o cjelovitim prikazima ili fragmentarno u okviru širih tema.²⁰ Tako je u svojoj disertaciji (1956): Razvitak školstva na oslobođenom teritoriju Hrvatske 1941—1945, dao cjelovit sistematiziran prikaz zbjega u Egiptu: organizaciju prosvjetnog rada, osnovne škole, nastavni plan i program za osnovne škole, tečajeve za učitelje, srednje i stručne škole, pionirsku organizaciju i brigu o djeci. Sažeti dio toga dao je u Povijesti školstva i pedagogije u Hrvatskoj. Pojedine teme koje se odnose na školstvo i kulturno-prosvjetno djelovanje u El Šatu objavljivao je u ostaloj stručnopedagoškoj i povijesnoj periodici, a također u posebnim izdanjima kao: Sadržaj nastave u partizanskim školama u Hrvatskoj; Organizacija pionira u Hrvatskoj za NOR-a; Prosvjetni i kulturni rad s odraslima u Hrvatskoj za vrijeme NOB-a. Od studentskih radova je i diplomski rad Ine Franičević na Višoj pedagoškoj školi u Zagrebu.²¹

U okviru općih primjedbi na knjigu Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj, Dušan Berić u *Školskom vjesniku* (1959) pod naslovom: Dalmacija u »Povijesti školstva i prosvjete u Hrvatskoj«²² daje, osim

¹⁵ Tomo Žalac, Razvoj školstva u Hrvatskoj u vrijeme NOR-a, *Pedagoški rad*, Zagreb 4–5 (1951), 169–189; *Isti*, Štampa u školama za vrijeme NOR-a u Hrvatskoj, *Pedagoški rad*, 7–8 (1951), 321–327.

¹⁶ Franjo Jemrić, Zanatska škola u El Šatu, *Školske novine*, 42 (1955).

¹⁷ Nada Gollner, Neki podaci o zanatskoj školi u El Šatu, *Školske novine*, 28 (1955).

¹⁸ Jakov Atijas, Partizanska gimnazija u Egiptu, *Školske novine*, 25 (1955).

¹⁹ V. Š. (Veljko Škovrlj), Prosvjetni i kulturni rad u El Šatu, iz zapisa jednog prosvjetnog radnika, *Školski vjesnik*, Split (1955), 8–9.

²⁰ Mihajlo Ogrizović, Razvitak školstva na oslobođenom teritoriju Hrvatske (1941–1945), Zagreb (1975), 226–237; *Isti*, Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj (ur. D. Franković), Zagreb (1958), 389–391; *Isti*, Sadržaj nastave u partizanskim školama u Hrvatskoj, Zagreb (1962), 119; *Isti*, Pioniri Hrvatske u NOR, Zagreb (1972), 136; *Isti*, Prosvjetni rad s odraslima u Hrvatskoj za NOB-a, Zagreb (1960), 183.

²¹ Ina Franičević, O školstvu u El Šatu, diplomski rad, 1953, Arhiv VPS – Zagreb.

²² Dušan Berić, Dalmacija u »Povijesti školstva i pedagogije u Hrvatskoj«, *Školski vjesnik*, Split (1959).

ostalog, i napomene materijalne prirode u vezi sa školstvom u El Šatu, ukazujući na to kako se organizacija prosvjetnih organa u El Šatu temeljila na istim principima kao i organi narodne vlasti u domovini. Također govori o nekim značajnijim okolnostima prilikom priprema za rad škola i početku njihova rada u rajonima ABC. Ukazuje i na rad Prosvjetno-propagandnog odjela COZ u kome je ujedno bila i redakcija časopisa *Naš list*.

Značajan doprinos upoznavanju naše a i svjetske javnosti sa životom i upornom borbom našeg življa na pustinjском pijesku u zbjegovima Egipta dao je Mato Jakšić koji je, kao šef Vojne misije NKOJ u Kairu, svojom političkom umješnošću uspijevao rješavati vrlo složene životne probleme zbjega. Koliko su teški tada bili politički uvjeti u Kairu i Egiptu dovoljno je znati, da su se tu, osim kraljevske vlade bivše Jugoslavije, okupili raznovrsni pojedinci i grupe iz pojedinih dijelova svijeta a neprijateljski raspoređeni prema oslobodilačkoj borbi naših naroda. Osim prvih podataka u listovima *Borbi* i *Slobodnoj Dalmaciji* još u toku rata, *Vjesnik u srijedu* (1964) donio je dva napisa o Kairskoj izložbi, tj. izložbi radova djece iz El Šata, koja je postigla velik uspjeh i značila afirmaciju stvaralaštva djece, omladine i naroda zbjega, a imala i politički odjek u raznim društvenim slojevima u Kairu. O inteligenciji u zbjegu i njenom djelovanju piše Mladen Iveković u knjizi: *Hrvatska lijeva inteligencija 1918–1945*, nedjeljni *Vjesnik* (1976), pod naslovom: *Partizanski grad u pustinji*, što je dio intervjua kasnije objavljenog u knjizi Darka Stuparića: *Diplomati izvan protokola*.²³

Veći broj radova o zbjegu u El Šatu objavio je Ante Palavršić u izdanjima Historijskog arhiva u Splitu i *Školskom vjesniku*,²⁴ i to o organizacijama djece, omladine i žena, nadalje o pionirskoj, pedagoškoj i ostaloj štampi. Glavno je glasilo zbjega bio *Naš list*, čija je redakcija bila uz Prosvjetni odjel COZ (ur. Marin Franičević, Paula Zon, Vjekoslav Kaleb, Veljko Škovrlj, Ranko Marinković i Šime Vučetić). U Katatbi su izdavane *Vijesti*. Od mjesečnika izlazili su *Žena zbjega* i *Omladinska riječ*. Još su izlazili *15 dana*, polumjesečni priručnik za kulturno-informativni rad, i revija *Prosvjeta* s književnim prilogima i ilustracijama.

Za djecu je redovito izlazio *Naš pionir*, a kao nedjeljni prilog *Našem listu* bio je »Pionirski prilog«. Ta su dva lista služila u školama umjesto početnice i čitanke.

Sve je to pisano običnim pisačim strojem i umnožavano matricama. Kasnije, kad se zbjeg afirmirao u široj javnosti Egipta i u gradovima,

²³ *Mato Jakšić*, *Borbena kairska izložba*, *Vjesnik u srijedu*, Zagreb, br. 655, 18. XI, 1964. i br. 656, 25. XI 1964; *Isti*, *Glas NOP iz Sinajske pustinje*, *Zbjeg u El Šatu*, zbornik *Hrvatska lijeva inteligencija 1918–1945*. (ur. Mladen Iveković), knj. II, Zagreb (1970), 215–229; *Isti*, *Partizanski grad u pustinji* (podnaslov intervjua), *Vjesnik*, 31. X 1976; *Isto*, u knjizi *Darka Stuparića*, *Diplomati izvan protokola*, Zagreb, 243–270.

²⁴ *Ante Palavršić*, *Štampa jugoslavenskog zbjega u El Šatu*, izd. Historijski arhiv u Splitu, sv. 3 (1961), 5–64; *Isti*, *Prosvjetni rad u Jugoslavenskom zbjegu u Egiptu*, Historijski arhiv u Splitu, sv. 7 (1969) 5–125; *Isti*, *Naše žene u dalmatinskom zbjegu u Egiptu* i njihova štampa, *Školski vjesnik*, Split, 12 (1962), 10, 21–25; *Isti*, *Prosvjetni rad u Jugoslavenskom zbjegu u Egiptu*, *Školski vjesnik*, 19 (1969), 129–135 (uz 50-god. SK Jugoslavije i SKOJ-a); *Isti*, *Pedagoška štampa jugoslavenskog zbjega u Africi*, *Školski vjesnik*, 11 (1961), 7, 15–16.

štampan je *Pionir* u pravoj štampariji, kao i sadržajno i grafički vrlo uspješna »Početnica«.

Interesantan je praktičan arhivski rad učenika Prve gimnazije u Splitu na osvjetljavanju prilika u zbjegu El Šatu, u povodu 15-godišnjice odlaska u zbjeg.²⁵

Usljed nepodnošljivih klimatskih i ostalih uvjeta života našeg življa u zbjegu, umrlo je 689 muškaraca, žena a najviše djece. Groblje je uređeno još za vrijeme boravka u El Šatu i podignut spomenik 7 m visok, sa skulpturom ucviljene majke.

U 1974. godini pokrenuta je akcija SUBNOR-a Hrvatske da se ponovo uredi groblje i popravi spomenik, jer su oštećeni od pustinjskih vjetrova. Tom je prilikom, također, bilo više napisa u našoj štampi, kao u *Startu*,²⁶ *VUS*,²⁷ *Večernjim novostima*,²⁸ *Vjesniku*²⁹ i *Politici*.³⁰ U 1978. god. Ante Vela u *Slobodnoj Dalmaciji* obnavlja uspomene na Pionirsko kazalište u El Šatu, njegov povratak u domovinu i gostavanja u Splitu, Zagrebu, Beogradu, Novom Sadu, Budimpešti, Pragu i dr.³¹

Ono što se dosad pisalo i objavljivalo o životu dijela našeg naroda u zbjegu u Egiptu umnogome je dopunjeno i donekle zaokruženo u cjelinu radovima na stručnoznanstvenom skupu u Podgori, s težištem na školstvu, prosvjetnom i kulturno-umjetničkom stvaralaštvu, i to temama:

Miroslav Čurin i Miroslav Ujdurović: Društvenohistorijski uvjeti nastanka zbjega izvan domovine;

Zoran Palčok: Društveno-politička organizacija zbjega u El Šatu;

Danica Nola: El Šat — životna zajednica — odgojna zajednica;

Mato Jakšić: Međunarodni značaj kulturno-prosvjetnog djelovanja zbjega u El Šatu;

Josip Pivac: Neke karakteristike organizacije odgojnoobrazovnog rada u El Šatu;

Mihajlo Ogrizović: Sadržaj odgoja i obrazovanja u školama El Šata;

Andrija Marinković: Organizacija rada u osnovnim školama u El Šatu;

Željko Pivac: Obrazovanje nastavnika u El Šatu;

Mate Zaninović: Odgojna funkcija Početnice u El Šatu;

Ivo Kastropil: Nastava pismenog izražavanja u školama i tečajevima;

Ante Palavršić: Narodno prosvjeđivanje u El Šatu;

Franjo Klisura: Pionirska i omladinska organizacija u El Šatu;

²⁵ Mirjana Jakelić — Dubravka Karlić, Jugoslavenski zbjeg u Egiptu, arhivski rad učenika Prve gimnazije u Splitu, u povodu 15-godišnjice odlaska u zbjeg, *Školski vjesnik*, 1—2 (1959), 5.

²⁶ Mario Bošnjak, El Šat trideset godina poslije, *Start*, 31. VII. 1974. (s fotografijama groblja i spomenika).

²⁷ Pero Zlatar, Jugoslavenska oaza u pustinji, *VUS*, 13. XI 1974, s izvodima iz *Našeg lista*, koji je registrirao mnoge događaje u zbjegu.

²⁸ *Večenje novosti*, El Šat i Dalmacija, 19. VI 1975. (ćir.).

²⁹ S. P.a., Groblje iz Afrike u Dalmaciju, *Vjesnik*, 17. X 1975.

³⁰ Radovan Kovačević, Zbjeg na Sinaju, *Politika*, 25. I 1976. (ćir.).

³¹ Ante Vela, Povratak u domovinu, o 30-god. Pionirskog kazališta u El Šatu, *Slobodna Dalmacija*, 8. VII, 15. VII i 22. VII/1978.

Jerko Matošić: Izdavačka djelatnost u El Šatu;
 Nevenka Božanić-Bezić: Likovno-pedagoški rad u El Šatu;
 Luka Ivanković: Djelovanje Kazališne grupe Centralnog odbora zbjega;
 Boris Katunarić: Glazbena djelatnost u El Šatu;
 Slavo Bančić: Djelovanje Josipa Hatzea u El Šatu;
 Toni Petrić: Fizička kultura u El Šatu;
 Zlatko Pavletić: Prosvjetno-kulturna djelatnost invalida;
 Jakov Atijas: Kulturno-prosvjetna aktivnost boraca na Malti i El Šatu;
 Tomo Žalac: Školstvo u El Šatu u našoj historiografiji i publicistici, i
 Ivo Mlikota: Izvorni podaci o jugoslavenskom zbjegu 1943–1944.

Svi će ti radovi biti štampani u posebnoj ediciji u izdanju Pedagoško-književnog zbora, saveza pedagoških društava SRH.

U cjelini gledajući, u povijesnoj obradi školstva i prosvjete u Hrvatskoj u doba drugoga svjetskog rata, najviše je postignuto baš u radu o zbjegu našeg naroda u Egiptu.

O tome je sačuvana i najbogatija dokumentacija u Historijskom arhivu grada Splita, Hrvatskom školskom muzeju u Zagrebu, u arhivu Muzeja revolucije naroda Hrvatske, arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske i arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu.

Mnogo se manje znade o onom što je stvarano u zbjegovima u Italiji i u Vojvodini, na velikom oslobođenom teritoriju Hrvatske, i na poluoslobođenim i okupiranim područjima i gradovima u toku čitavoga drugog svjetskog rata. U svim tim krajevima vodila se neprestana i nepoštedna borba i putem škole, nastavnika, omladine i roditelja protiv okupacije i fašizacije zemlje.

Težište naše novije historiografije dosad je bilo na oružanoj borbi naših naroda, što je i razumljivo, ali se ne bi smjela zanemariti temeljitija obrada i ostalih oblasti života, jer je oslobodilačka borba i socijalistička revolucija u našoj zemlji bila jedinstvena i njezina širina, dinamika i neprestan uspon ovisili su o prožetosti i uvjetovanosti svih njezinih idejno-političkih, vojnih, društveno-ekonomskih i prosvjetno-kulturnih komponenata.